

УДК 261. 7 (477. 42)

В. Р. Бернадський,

аспірант Рівненського державного гуманітаного університету

МІСЦЕВІ ОРГАНИ ВЛАДИ У РЕАЛІЗАЦІЇ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ 1920 – 1930-Х РР. НА ВОЛИНИ-ЖИТОМИРЩИНІ: ОРГАНІЗАЦІЙНО- ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлено процес формування радянської моделі державно-церковних відносин 1920–1930-х рр.; досліджено зміни у системі місцевих органів влади, які здійснювали антирелігійну політику більшовицького режиму у Волино-Житомирському регіоні.

Ключові слова: Волинь-Житомирщина, державно-церковні відносини, антирелігійна політика, місцеві органи влади.

Местные органы власти в реализации антирелигиозной политики большевистского режима 1920–1930-х гг. на Воыни-Житомирщине: организационно-функциональный аспект

В статье отображен процесс формирования советской модели государственно-церковных отношений 1920–1930-х гг.; исследованы изменения в системе местных органов власти, которые проводили антирелигиозную политику большевистского режима в Воыно-Житомирском регионе.

Ключевые слова: Воынь-Житомирщина, государственно-церковные отношения, антирелигиозная политика, местные органы власти.

Local authorities in the implementation of anti-religious policy of the Bolshevik regime 1920–1930's of Volyn – Zhytomyr: organizational and functional phase

The article explains the formation of the Soviet model of state-church relations 1920–1930-ies.; investigated the change in the system of local governments who conduct antireligious policies of the Bolshevik regime in Volyn – Zhytomyr region.

Keywords: Volyn – Zhytomyr, state-church relations, antireligious policies, Local authorities

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю вивчення історичного досвіду державно-церковних відносин, у тому числі й більшовицької антирелігійної політики. Звичайно, в сучасній Україні від-

носини держави з релігійними об'єднаннями розвиваються на засадах і принципах побудови демократичного суспільства. Але відсутність чіткої державної політики у сфері суспільно-релігійного життя вимагає вироблення більш ефективної моделі у реалізації забезпечення релігійних свобод, з одного боку, і захисту національних інтересів – з іншого. Очевидно, що вивчення різних аспектів антирелігійної політики радянської влади дасть можливість уникнути помилок чи перегинів у моделюванні сучасних державно-церковних відносин.

Незважаючи на те, що партійно-державна релігійна політика більшовицького режиму 1920–1930-х рр. досить змістовно висвітлена у вітчизняній науці, зокрема у працях В. Пашенка, О. Ігнатуші, А. Киридон та ін., науковий інтерес до даної проблеми не втрачається. Загалом проблема висвітлена у всеукраїнському контексті. Між тим, регіональні особливості релігійного життя в умовах більшовицького тоталітаризму 1920–1930-х рр., передусім доволі специфічного в етноконфесійному відношенні Волино-Житомирського регіону, залишаються не дослідженими. Відтак, завдання означеної статті полягає в тому, щоб розкрити механізм здійснення антирелігійної політики в краї, визначити місце і роль місцевих органів влади у процесі ліквідації релігійних об'єднань на Волині-Житомирщині у 1920–1930-х рр.

Впродовж 1920-х рр., принаймні від початку утвердження радянської влади до 1927 р. (12 жовтня 1927 р. набув чинності Адміністративний кодекс УСРР, десятий розділ якого визначив усі питання про релігійні культу, тому Декрет втратив значення), релігійна політика більшовиків визначалась положеннями Декрету Раднаркому РСФРР від 23 січня 1918 р. “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”. “Український” Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду республіки 18 січня 1915 р. майже повністю повторював аналогічні положення документа РНК РСФРР. Єдина істотна відмінність полягала лише в тому, що в “українському” варіанті була відсутня частина 12-ї статті Декрету РНК РСФРР, яка позбавляла церковні і релігійні громади права юридичної особи. Проте цю невідповідність було усунуто постановою Раднаркому України від 3 серпня 1920 р. “Про погодження законодавчої практики УСРР і РСФРР щодо питання про відокремлення церкви від держави” [2, с. 42]. Зауважимо, що це “відокремлення”, згідно програми правлячої РКП (б), здійснювалось у напрямку витіснення релігії та церкви зі сфери суспільного життя. Так, у програмі, прийнятій Восьмим з'їздом РКП (б) в березні 1915 р., підкреслювалось: “По відношенню до релігії РКП не вдовольняється декретованим вже відокремленням церкви від держави і школи від церкви... Партія прагне до повного зруйнування зв'язку між експлуататорськими класами й організацією антире-

лігійної пропаганди, сприяючи фактичному звільненню трудящих мас від релігійних забобонів” [3]. Українські більшовики, як відомо, власної партійної програми не мали.

Реалізація декретних положень, які лише в загальних рисах окреслювали принцип партійно-державної релігійної політики, вимагала у подальшому конкретизації, уточнень та доповнень іншими законодавчими актами. Тільки у 1919 р. Раднарком УСРР законодавчо оформив розподіл багатств церкви в інтересах трудящого народу, позбавив церкву права займатись справами метрикації розлучення, викладати неповнолітнім Закон Божий та ін. віровчень; врегулював право поховання померлих, пере підпорядковував всі духовні училища і семінарії і їхнє майно з духовного відомства до віддання Наркомату освіти тощо. Проте в Україні через нестабільність політичної ситуації вказані та ін. законодавчі акти протягом 1919–1920 рр. практично не діяли. З одного боку основна робота КП (б)У у цей період концентрувалась довкола “бойових дій, боротьби з бандитизмом і продрозкладкою”, тому релігійне питання вважалося другорядним, з іншого – місцеві органи влади (губернські, повітові та волосні виконкоми) тільки створювались.

Постановою Раднаркому УСРР від 3 серпня 1920 р. загальне керівництво у справі впровадження Декрету про відокремлення церкви від держави покладалося на Народний комісаріат юстиції (НКЮ), який 10 листопада 1920 р. видав відповідну Інструкцію. Згідно її положень, впровадженням радянських законів щодо релігійних питань в губерніях і повітах мали займатись відділи юстиції (губюсти та повюсти) спільно з відділами управлінь виконкомів. Губернським і повітовим відділам юстиції надавалось право утворювати спеціальні підвідділи або комісії під назвою “ліквідаційні” (ліквідділи). Інструкцією визначалися також обов’язки цих структур: ознайомлення населення зі значенням реформи; практичне керівництво всіма заходами, які впливають з Декрету та інструкції з відібрання майна і метричних книг; вироблення заходів для відібрання майна, дзвонів (у розумінні попередження злочинної агітації, скупчення народу і т. п.) ; спостереження за тим, щоб всі приватні особи та установи надавали детальну інформацію про суму внесків і фінансові документи, які належать (чи належали) церковним і релігійним товариствам тощо [2, с. 57].

Проте здійснення накреслених Інструкцією НКЮ УСРР заходів значно уповільнювалось і через неправомірні дії місцевих виконкомів набуло хаотичного характеру. Це викликало масові протести з боку віруючих, що змусило президію ВУЦВК прийняти рішення про скасування всіх постанов місцевих органів влади щодо реквізиції молитовних будівель [2, с. 57]. Зрештою з 1 травня 1921 р. було створено спеціальний відділ

по координації антирелігійних заходів при НКЮ УСРР під назвою “Ліквідаційний відділ по відокремленню церкви від держави”, який очолив високоосвічений партійний функціонер Іван Сухоплюєв. До компетенції ліквідділу належали: розробка проектів відповідних законордавичих актів – директив, інструкцій, положень, обіжників; здійснення контролю за дотриманням чинного законодавства про культу, регулювання міжконфесійних і державно-церковних відносин, збір різноманітної інформації про внутрішньоконфесійне життя та діяльність релігійних об’єднань [2, с. 58]. До складу місцевих ліквідкомів мали входити керівні працівники місцевих відділів юстиції та управління виконкомів і Надзвичайної комісії (губчека) або повітового політбюро [2, с. 59].

Постановою ВУЦВК від 22 березня 1922 р. замість НК було утворено при НКВС України Держполітуправління (ДПУ), голова якого одночасно призначався наркомом внутрішніх справ. Місцевими органами ДПУ були його губернські відділи. Вони хоч і створювались при губвиконкомах, але безпосередньо їм не підпорядковувались. НК – ДПУ НКВС були підконтрольні тільки вищому партійному керівництву. Впродовж 1920–1930-х рр. саме ці органи будуть відігравати ключову у розкраданні і ліквідації релігійних об’єднань.

В Україні V (Ліквідаційний) відділ проіснував з червня 1921 р. по 6 вересня 1922 р. (в РСФРР він зберігався до серпня 1924 р.) , коли за постановою ВУЦВК разом з місцевими органами перейшов у підпорядкування до адмінвідділу НКВС [2, с. 60].

У Волинській губернії власне ліквідаційний відділ губюста налагодив більш-менш системну роботу у вирішенні релігійних питань; розпочав переєстрацію статутів функціонуючих і реєстрацію нових громад, приймав рішення про передачу їм культових приміщень, визначав право володіння церковним майном тощо. Так, 13 липня 1921 р. було зареєстровано статут Серафимівської церкви в Житомирі. На початку червня 1922 р. до Волингубюсту звертався єпископ Аверкій з проханням вирішити майнове питання Богоявленського монастиря. Громада УАПЦ Житомира 14 червня 1922 р. зверталась до відділу Волингубюста з проханням передати їй у користування колишню архієрейську церкву, а 28 липня 1922 р. – просила Відділ управління Ліквідкому Волингубвиконкому переєструвати статут парафіяльної ради. Після перевірки поданих у списку членів ради заступник загубвідділу управління Броневой 8 серпня 1922 р. доручив Губміліції роз’яснити громаді, що подальший статут ради відділом Управління не зареєстрований через його невідповідність із положенням НКВС щодо декрета про відділення церкви від держави, оскільки окремі адреси членів ради виявились недійсними [6, арк. 36, 44, 133].

У вирішенні складних питань, наприклад, коли в Житомирі дві громади – УАПЦ і Російської православної церкви – одночасно виявили бажання оволодіти кафедральним собором, місцеві органи влади звертались до Ліквідаційного відділу НКЮ за роз'ясненням. Останній 5 липня 1922 р. надіслав Волингубюсту інструкцію наступного змісту (цитуємо документ у перекладі з російської):

“1. У випадку виникнення конфлікту між екзархістами й автокефалістами на ґрунті претензій щодо храму і богослужіння, охороняючи інтереси більшості, Російська влада не повинна ігнорувати бажання меншості віруючих.

2. Більшість визначається чисельністю списків.

3. Списки мають складати самі віруючі при взаємоконтролі. Списки екзархістів складаються при контролі (одного – двох) автокефалістів і навпаки.

4. До списків вносяться громадяни обох статей.

5. Установивши точну кількість обох груп, що претендують на один храм, віруючі дають Радянській владі можливість мати справу не з головними заявами, а з точними цифрами.

6. Радянська влада не зобов'язана передавати храм тій групі, котра має чисельну перевагу над іншою. Треба брати до уваги всі обставини справи, чисельність кожної групи, наявність в даній місцевості інших храмів, їх місткість, кому належать (якій групі), фактичну можливість задовольняти почуття віруючого.

7. Якщо церква має верхній і нижній храм, можна передати їх спорідненим групам. Якщо церква має приділ, можна передати його меншій групі, зробивши окремих вхід.

8. Богослужіння у тих церквах, які передані екзархістам та автокефалістам – здійснювати по чергово через тиждень. Спільне використання церквою допускається у тому випадку, коли жодна з груп не може бути причислена до найближчого храму через малу місткість чи далеку відстань.

9. Якщо протилежні сторони зможуть домовитись замість потижневого богослужіння на інших умовах, Радянська влада може задовольнити їхню згоду.

10. У випадку виникнення будь-яких питань необхідно звертатись до Ліквідаційного Відділу НКЮ через Губліквідком” [6, арк. 62].

Внаслідок реорганізації місцевих органів юстиції і переведення ліквідаційного відділу з НКЮ до НКВС, з вересня 1922 р. функції щодо подальшого здійснення релігійної політики зосереджувались у губліквідкомах та відділі НКВС по відокремленню церкви від держави. На місцях, згідно постанови ВЦВК від 6 вересня 1922 р., утворювались

губернські комісії по відокремленню церкви від держави у складі: голови – завідувача губвідуправом чи його заступника та членів – члена при-зидії, раднарсуду та представника ДПУ [2, с. 61]. Головою Волинської губерської комісії залишався заступник завгубвідділу управління Броневой. Власне за його підписом, як голови комісії, й надалі видавалися розпорядження щодо вирішення тих чи інших питань у Житомирі та губернії загалом [6, арк. 133].

Після адміністративно-територіального поділу України (постанова ВУЦВК від 12 квітня 1923 р.) на губернії, округи та райони питання відокремлення церкви від держави переходили відповідно до компетенції адмінвідділів, губернських, окружних і районних виконкомів. Згідно рішення Антирелігійної комісії політбюро ЦК ВКП (б) від 22 серпня 1923 р., існуючі при Адміністративному відділі відділення по відокремленню церкви від держави переорганізовувалось у відділ культів при НКВС. Крім того, в даній ухвалі наголошувалось на необхідності завідувачу відділу культів при НКВС і завідувачу секретним відділом ДПУ узгоджувати всі принципові питання [2, с. 63].

Відділ культів при НКВС мав здійснювати нагляд і керівництво за роботою губернських ліквідаційних комісій, вести облік сектанства в Україні, розглядати скарги на дії губернських і окружних ліквідаційних комісій, давати санкції на закриття молитовних будівель, видавати літературу з антирелігійної пропаганди тощо. У 1924 р. відділ культів було перейменовано на підвідділ культів у складі адміністративного відділу НКВС.

На місцях відповідні відділи окружкомів чи райвиконкомів виконували значний обсяг поточної роботи: вивчали причини майнових, орендних чи міжконфесійних суперечок, слідкували за недопущенням поширення інформації про релігію в різних навчальних закладах, збирали статистичні дані, подавали інформацію про стан місцевої релігійної ситуації до вищих інституцій, але принципових питань не вирішували. Наприклад, на звернення парафіяльної церковної ради УАПЦ Житомира від 10 жовтня 1923 р. до окружного управління з проханням дозволитим провести окружний церковний з'їзд духовенства і мирян 12 грудня було надіслано запит до Волингубвідділу, який не дав дозволу скликати цей з'їзд [9, арк. 44].

Роботою районних підвідділів культів керував завідувач райадмінвідділення райвиконкому, а її технічне виконання покладалося на секретаря РВК або діловода райадмінвідділення.

Варто відзначити, що на роботу як районних, так і окружних підвідділів культу негативно впливали відсутність належного фінансування (з місцевого бюджету), низька (чи взагалі відсутня) кваліфікація працівників, плінність кадрів. Так, у Бердичівському окрузі впродовж 1924–1925

рр. головуючий відділенням культів змінювався 6 разів [2, с. 65]. Некомпетентність працівників підвідділів культу на рівні районних, окружних та губернських структур породжувала низку невіршених питань і, як наслідок, зростання незадоволення віруючих, які надсилали свої скарги та заяви одночасно не лише підвідділу культів НКВС, але й до ВУ ЦВК і Прокуратури [2, с. 64]. Невдоволення кадровим забезпеченням і роботою місцевих адміністративних органів, які здійснювали релігійну політику на регіональному рівні, висловлював у доповідній записці 1928 р. до ЦК КП(б)У Нарком внутрішніх справ В. Балицький [2, с. 65].

Загалом колишній ліквідком впродовж 1924–1926 рр., залишаючись у складі адмінвідділу НКВС, виконував адміністративно-регуляторні функції у сфері релігійної політики. У 1927–1928 рр. зазначену структуру очолював інспектор у справах культів. Відповідні посади існували при місцевих адмінвідділах. Таким чином, органам НКВС у складній структурі державно-церковних відносин, не зважаючи на паралелізм у роботі підвідділів культу з іншими органами, фактично відводилась роль державного апарату у здійсненні релігійної політики. Проте НКВС і його структурні підрозділи, як виконавчі органи влади, не мали реальної самостійності при визначенні змісту напрямків релігійної політики і були цілковито підконтрольні партійно-державній верхівці.

Впродовж 1920-х рр. ключову роль при вирішенні абсолютної більшості питань у сфері державно-церковних відносин відігравала Антирелігійна комісія при ЦК РКП (б) – ВКП (б), а з 13 червня 1928 р. по 17 листопада 1929 р. – Антирелігійна комісія при політбюро ЦК ВКП (б). У документах зустрічаються різні назви цієї комісії, зокрема в Україні – Антирелігійна комісія при ЦК КП (б) У, Всеукраїнська антирелігійна комісія з релігійних справ, Всеукраїнська антирелігійна комісія (ВАК).

Всесоюзна антирелігійна комісія працювала з жовтня 1922 р. по листопад 1929 р., тобто до часу реорганізації всього партійно-державного апарату у зв'язку з посиленням одноосібної влади Й. В. Сталіна в ЦК ВКП(б). На засіданнях комісії розроблялися найважливіші питання антирелігійної роботи, обговорювались проекти директив, готувались матеріали до з'їздів, пленумів, розроблялися плани заходів пропагандистського характеру, приймалися рішення щодо застосування репресивних заходів тощо. Вона взаємодіяла з державними органами: ЦВК, Головлітом, Головополітосвітою, Наркомземом, а надто – з карними органами ОДПУ, НКВС, через які проводилась вся таємна робота по розвалу церкви, а також з одержавленою громадською організацією СВБ створеної за ініціативи самої комісії [1, с. 184].

За неповних 8 років комісія розглянула 842 питання, що стосувалися релігійних об'єднань [1, с. 184]. Таким чином, починаючи з 1922 р. релі-

гійні об'єднання опинилися під пльним наглядом і жорстким контролем вищого партійного керівництва. Зокрема, у роботі аналогічної комісії України в різний час брали участь такі працівники вищого партійно-державного апарату, як В. Балицький (голова ДПУ УСРР), К. Карлсон (заступник голови ДПУ УСРР), В. Уласевич (керівник агітпропу ЦК КП(б)У, секретар ВАК під псевдо "Вікторія"), М. Черлунчакевич (заступник наркома внутрішніх справ), К. Гольберт (завідувачка відділу культів НКВС), А. Іванов (член політбюро ЦК КП(б)У), І. Сухоплюєв (завідуючий підвідділом культів адміністративного відділу НКВС), В. Горожанин (Купельський) (з 1924 р. начальник секретного відділу ДПУ УСРР), В. Логинов (член ВУ ЦВК), М. Скрипник (член політбюро ЦК КП(б)У, нарком юстиції), О. Шумський (член президії ЦВК СРСР, нарком освіти УСРР), ректор Інституту марксизму М. Попов (від 15 жовтня 1924 р. очолював ВАК) та ін. [1, с. 184; 2. с. 71].

Робота ВАК уважно контролювалась з боку кремлівського керівництва. Все листування з Москвою здійснювалось не безпосередньо, а через ОДПУ. У цьому українська партійно-державна верхівка небезпідставно вбачала недовіру центру. На засіданні комісії 1 березня 1925 р. під головуванням О. Шумського та за участю М. Скрипника, В. Балицького, В. Логинова, М. Черлунчакевича та двох представників ДПУ – Іванова і Райського було прийнято рішення звернутися до Антирелігійної комісії при ЦК РКП(б) з пропозицією, щоб директиви по антирелігійній політиці в Україні отримувались не через ДПУ, а надходили безпосередньо до ВАК ЦК КП(б)У. Аналогічне звернення приймалось також 13 квітня того ж року, оскільки виникли розбіжності з позицією ЦК РКП(б) стосовно "тихонівщини". Цього разу пропонувалось голові ВАК М. Попову про приїзді до Москви домовитись щодо подальшої "лінії" [1, с. 185]. Проте ці ініціативи не дали жодних результатів. Вище кремлівське керівництво й надалі на свій розсуд визначало напрямки та заходи партійно-державної релігійної політики, загалом ігноруючи регіональну специфіку та позицію і досвід місцевої партійно-державної номенклатури.

До середини 1925 р. в окремих губернських (у тому числі в Житомирі, як в підвідділі антирелігійної пропаганди) та окремих центрах діяли відділи чи комісії з антирелігійної пропаганди, діяльність яких, за визначенням завідувачки агітпропвідділу ЦК КП(б)У Вікторії Уласевич, мала доволі хаотичний і невизначений характер [2, с. 72]. Очевидно через те, що існуючі на той час комісії різних партійних і державних структур дублювали в роботі одна одну. Спочатку централізувати й упорядкувати всю антирелігійну роботу ЦК КП(б)У планував за допомогою губернських комісій. Так, в обіжнику від 19 березня 1924 р., зокрема, вказу-

валось, що “в результаті створення губернських антирелігійних комісій... в усіх губерніях і по всій відомчій лінії буде проводитись єдина і правильна лінія в антирелігійній роботі...” [4, с. 151]. Питання “Про антирелігійні комісії на місцях стало предметом обговорення на вище згаданому засіданні ВАК 1 березня 1925 р., на якому, крім іншого, було ухвалено поновити діяльність губернських комісій; до того ж не наголошувалось, що ці комісії мають контактувати з ВАК через ДПУ, а в питанні поточної роботи – з ДПУ [2, с. 72]. Проте ліквідація губерній і перехід до окружної системи адміністративно-територіального устрою України зумовили створення антирелігійних комісій при окрпарткомах.

Згідно постанови політбюро ЦК КП(б)У від 19 червня 1925 р., антирелігійні комісії при окружних постійних комітетах створились у складі секретаря окркружкому, завагітпромом, керівника ОВ ДПУ, начальника адмінвідділу (з правом дорадчого голосу) та керівника відділу культів (за необхідністю) [7, арк. 74]. Прикметно, що дана постанова чітко окреслила не тільки склад комісії, але й визначила ключову роль партійного керівництва та ДПУ у вирішенні релігійних питань.

Відразу новостворені окружні комісії отримали завдання на серпень-жовтень 1925 р., суть яких полягала у реалізації таких напрямків: проведення вибіркового обстеження стану релігійного руху в трьох-п’яти селах округу, виявлення політичного впливу релігійних об’єднань на населення, облік сектантства, вирішення проблем кадрового забезпечення, вивчення питання про релігійних рух серед молоді [2, с. 73]. Для реалізації цих, а згодом інших завдань (наприклад, вивчення релігійного руху серед нацменшин чи соціальної бази релігійних об’єднань), Антирелігійна комісія розсилала на місця інформаційні та інструктивні матеріали.

Наприклад, тільки в липні 1925 р. окружками отримали від ВАК ряд обіжників ЦК КП(б)У про релігійне становище в Україні та завдання антиреволюційної пропаганди, про сектантство в Україні, а також рекомендації щодо вивчення релігійної ситуації в окрузі на основі обстеження трьох-п’яти сіл. В останньому обіжнику, зокрема, зазначалось: “Вибір сіл має бути в місцях, де релігійних рух найбільш характерний, щоб мати реальну картину і зробити висновки для практичної роботи. Дані, зібрані протягом серпня – вересня, направити не пізніше 10 жовтня у ВАК” [5, с. 30]. У свою чергу, окружні партійні комітети залучаючи до антирелігійної роботи райпарткоми, комсомольські та профспілкові організації. Осередки спідки войовничих безвірників, надсилали їм отримані з ВАК матеріали або на основі цих матеріалів розробили і поширювали власні інструкції. Так, у директиві ОПК від 31 травня 1928 р., ставилось завдання всім партійним, профспілковим, політосвітнім

організаціям провести саму широку антирелігійну пропаганду, всебічно допомагати на місцях організувати спілки “Безвірників”, підготувати кадри для антирелігійної роботи (відкрити курси), виділити спеціальний фонд із сум на культосвітню роботу, слідкувати за динамікою релігійного руху та інше [10, арк. 41].

Нерідко райпарткоми за матеріалами обіжників ОПК самі розробляли необхідні їм для проведення антирелігійної роботи заходи. Наприклад, 30 березня 1926 р. Бердичівський районний партійний комітет (за матеріалами обіжника Бердичівського ОПК) поширив розроблені агітпропом “бесіди” для керівників і слухачів, у тексті яких роз’яснювалась різниця між тихонівською, обновленською й автокефальною церквами [11, арк. 163].

Оскільки діяльність як ВАК, так і окремих антирелігійних комісій мала закритий характер, листування останніх з районними партійними комітетами офіційно здійснювалось через агітпропвідділ ОПК за підписом, як правило, секретаря окрпарткому та завідувача агітпропвідділом, що підтверджується багатьма документами. Для прикладу, лист Коростенського ОПК “Про недоліки в роботі райпарткомів з релігійних питань” від 5 лютого 1926 р був підписаний так: “...секретар окрпарткому Андрюхін. Зав. АВП Струнський” [8, арк. 74]. Крім того, вся документація місцевих антирелігійних комісій мала обов’язковий гриф “таємно” чи “цілком таємно”.

Окружні антирелігійні комісії працювали до кінця 1929 р. Постанови двох останніх засідань антирелігійної комісії при агітпропі Волинського окружного комітету КП(б)У від 19 вересня і 18 грудня 1928 р. вказують на розгортання масового наступу держави на православні церкви й інші релігійні об’єднання, адже тільки в Житомирі одразу закрилось чотири церкви (Серафимівська, Миколаївська, Покровська, монастирська на Мальованці). Серед питань порядку денного останнього засідання було посилення антирелігійної роботи в районах, активізація компаній по зняттю дзвонів, виділення коштів оргвідділу ДПУ та ін. [7, арк. 40–43]. Для виконання поставлених завдань формувалася доволі потужний апарат, що видно із розширеного складу комісій. Так, у засіданні комісій 13 вересня брали участь: завагітпропом ОПК (Михайлівська), окрпрокурор (Воробйов), уповноважений ДПУ (Стрижевський), зав підвідділу культів адмінвідділу (Хавкіна), зав. німецької секції (Дюрмаєр), відповідаючий секретар міськради (Шнайдер), комісар міського шпиталю (Гуревич), редактор газети “Робітник” (Погребний); у засіданні 18 грудня – зав. агітпропом ОПК Михайлівська, керівник Волинського окрвідділу ДПУ Цикліс, керівник адмінвідділу Соска, уповноважений ДПУ Стрижевський, інспектор Хавкіна, старший помічник прокурора Єре-

мишин [5, с. 56]. Таким чином, керівництво антирелігійною роботою на місцях зосереджувалось в руках найвищих посадових осіб партійних, державних і правоохоронних органів влади.

Посилення процесу централізації партійно-державного апарату, що виразно проявлялось наприкінці 1920-х рр. й зміни у системі керування і здійснення антирелігійної політики більшовицької влади. У нормативно-правовому відношенні ці зміни визначал постановою Президії ВЦВК від 8 квітня 1929 р., яка ухвалила значно суворіші положення “Про релігійні об’єднання” й прийняла рішення про створення Постійної комісії у справах культів при Президії ВЦВК. У квітні – травні 1934 р. дану комісію реорганізували у союзний орган – Комісію у справах культів при Президії ЦВК СРСР [1, с. 194]. До складу комісії входили представники союзних республік, Верховного Союзу і Прокуратури, СРСР, НКВС, ЦК ВКП(б), Центральної ради СВБ та ін.. Вже на першому засіданні комісія визначила серед основних завдань: необхідність запровадження єдиної практики і єдиних методів в роботі комісій у справах культів союзних республік (аналогічна комісія була утворена при Секретаріаті Президії ВЦ ЦВК УСРР) та розробку єдиного для всього СРСР закону про релігійні об’єднання [2, с. 68].

За оцінкою О. Ігнатуші, у справі закриття молитовних будинків на території УСРР комісія виступала у більшій мірі як апеляційна інституція [1, с. 196]. Число розглянутих нею рішень було незначним, причому помітна їх частина скасовувала попередньо прийняті в Києві ухвали про закриття церков, а керівництво аналогічної комісії ВУ ЦВК зазнавало критики. Таким чином, центральний апарат підкреслював свої prerogative.

Комісія з питань культів при Президії ЦВК СРСР проіснувала до 19 квітня 1938 р. Припинила свою роботу також комісія з питань культів при Секретаріаті Президії ВУ ЦВК УРСР. Як зазначають О. Ігнатуша та А. Киридон, існування цих комісій стало зайвим внаслідок подальшої концентрації одноосібної політичної влади (фактично – встановлення тоталітарного режиму) та переконання в уявленні партійного керівництва досягнення в Україні безрелігійного суспільства [1, с. 196; 2, с. 68]. У штатному розкладі вищих органів державної влади та управління за 1938–1941 рр. зокрема Президії Верховної Ради та Ради Народних Комісарів сформованих за Конституцією УРСР 1937 р., структура органів які б спеціально займались питання церкви та забезпечення прав релігійних об’єднань, вже не передбачалася [1, с. 197].

Водночас, від початку 1930-х рр. ця тенденція супроводжувалась подальшим посиленням ролі НКВС – ДПУ у реалізації антирелігійної політики вищого партійного керівництва. На місцях майже вся інформація

щодо релігійної ситуації в тому чи іншому районі подавалась відповідним парткомом саме цими структурами. Наприклад, спецповідомлення районного відділу ДПУ 12 грудня 1932 р. про релігійну ситуацію в селах Словечанського району [12, арк. 28], спецповідомлення райвідділу НКВД впродовж 27 травня – 5 грудня 1934 р. про становище Городницького району [5, с. 67], доповідні записки Користенського райвідділу НКВС секретарю Коростенського РПК за лютий – березень 1935 р. про релігійну ситуацію в районі [5, с. 70].

У 1934 р. ОДПУ і НКВС зазнали реорганізації. Постановою ЦВК СРСР від 10 липня ОДПУ було включено до складу НКВС на правах Головного управління державної безпеки, а постановою ВУ ЦВК від 11 липня створено відповідний республіканський орган – НКВС УСРР із включення до його складу ДПУ (ДПУ УСРР). У складі НКВС УСРР сформувалися правління державної безпеки, робітничо-секлянської міліції, пожежної прикордонної і внутрішньої охорони, адміністративно-господарче управління, а також Відділ актів громадянського стану. На місцевому рівні створювались відповідно до адміністративно-територіального поділу обласні, окружні та районні відділи НКВС. Таким чином, внаслідок проведеної реорганізації з'явилося відомство, яке сконцентрувало в своїх руках всю повноту адміністративно-політичних функцій, мало прикордонні і внутрішні війська, центральні й місцеві установи внутрішніх справ [2, с. 84].

Водночас, у складі вищих судових органів створювались спеціальні судові колегії, яким надали право закритого судочинства. Постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. зобов'язувала слідство вести справи прискореним порядком, без розгляду клопотання про помилування, а НКВС – негайно виконувати вироки. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 5 листопада 1934 р. “Про особливу нараду при народному комісаріаті Союзу РСР” створювався також позасудовий орган, якому надавалися широкі повноваження в адміністративному порядку застосовувати такі міри покарання, як заслання, виселення, ув'язнення на термін до 5 років, вислання за межі країни. На підставі наказу НКВС СРСР від 27 травня 1935 р. в Україні, як і в інших республіках, створювали “Особливі трійки” з правами Особливої наради НКВС. До “трійки” входили начальник управління НКВС або його заступник (голова), секретар обкому і прокурор області. Згідно з наказами НКВС СРСР від 11 серпня та 20 вересня 1937 р., участь секретарів обкомів в діяльності “трійки” визнавалася не обов'язковою, тому вироки могли виносити також “двійки” (начальник управління НКВС і обласний прокурор) [2, с. 85].

На місцях у процесі масових репресій 1937–1938 рр. всі слідчі справи, які подавалися на розгляд “трійки” оформлялись, як правило, на-

чальником IV відділенням IV відділу Управління держбезпеки УНКВС, погоджувались з заступником начальника IV відділу УНКВС та затверджувались начальником облуправління НКВД. Відтак, реформування правових органів середини 1930-х рр. забезпечувало можливість розгортання масових репресій проти духовенства і віруючих.

Отже, впродовж 1920–1930-х рр. механізм здійснення антирелігійної політики більшовицького режиму, перебуваючи в стані постійної трансформації (у рамках партійно-адміністративної системи), постійно формувався у процесі реалізації положень декрету про відокремлення держави від церкви; посилення адміністративного тиску, запровадження репресивно-караючих методів. Місцеві органи влади на рівні губкомів, окружкомів, райпарткомів (їх комісій, відділів і підвідділів з релігійних питань) разом із структурними підрозділами НКВС лише забезпечували функціонування централізованої партійно-державної вертикалі у сфері державно-церковних відносин.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ігнатуша, О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – 440 с.
2. Киридон, А. М. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х рр. / А. М. Киридон – Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. – 384 с.
3. Тригуб, О. Антирелігійна комісія в Україні (1922–1929 років): регіональний аспект // Держава і церква в Україні за радянської доби: Збірник наукових статей за матеріалами II-ої Всеукраїнської церковної конференції. – Полтава : [б. в.], 2007. – С. 147–152.
4. Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20–30-х рр. XX ст. Архівні документи та матеріали / Упорядник С. І. Жилюк. – Рівне : Волинські обереги, 2003. – 152 с.
5. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1657, оп. 1, спр. 242.
6. Держархів Житомирської обл., ф. П-85, оп. 1, спр. 179.
7. Держархів Житомирської обл., ф. П-117, оп. 1, спр. 63.
8. Держархів Житомирської обл., ф. П-86, оп. 1, спр. 1.
9. Держархів Житомирської обл., ф. П-114, оп. 1, спр. 451.
10. Держархів Житомирської обл., ф. П-120, оп. 1, спр. 165.
11. Держархів Житомирської обл., ф. П-134, оп. 1, спр. 99.